

Zasztowt, Leszek

Polskie fundusze i stypendia szkolne na obszarach Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1832-1914

Rozprawy z Dziejów Oświaty 32, 3-30

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LESZEK ZASZTOWT

POLSKIE FUNDUSZE I STYPENDIA SZKOLNE
NA OBSZARACH LITWY, BIAŁORUSI I UKRAINY
W LATACH 1832—1914 *

Badania nad dziejami fundacji, a także funduszy wieczystych i stypendiów fundowanych mają w polskiej historiografii dość długą tradycję. Największe zasługi ma w tej dziedzinie rocznik Kasy im. J. Mianowskiego „Nauka Polska”, w którym w okresie dwudziestolecia międzywojennego opublikowano szereg opracowań dotyczących interesującej nas problematyki¹. Dla dziejów ziem byłego W. Ks. Litewskiego i Ukrainy podstawowe znaczenie mają przedwojenne prace Jana Dobrzańskiego, Janusza Iwaszkiewicza i, przede wszystkim, Stanisława Kościałkowskiego². Po ostatniej wojnie nie prowadzono badań w tej dziedzinie, zajmowano się zaś głównie losami ziem zachodnich. Niniejszy artykuł jest próbą innego spojrzenia na problematykę funduszy i stypendiów szkolnych. Poza zakresem naszych zainteresowań pozostały zagadnienia fundacji naukowych, muzealnych, księżnic, zbiorów mineralogicznych i innych. Interesują nas jedynie stypendia i fundusze szkolne ofiarowywane dla szkół na Litwie, Białorusi i Ukrainie oraz stypendia fundowane przy szkołach Królestwa Polskiego i Rosji przez i dla Polaków z tych ziem.

Podstawą źródłową niniejszego szkicu jest kwerenda rosyjskich urzęd-

* Niniejszy szkic jest fragmentem jednego z rozdziałów przygotowywanej pracy o oświacie polskiej na Litwie, Białorusi i Ukrainie w latach 1832—1914.

¹ Patrz bibliografia wybranych pozycji w ostatniej pracy na ten temat: A. Biernacki, *Fundacje — ich rola i znaczenie w XIX stuleciu*, [w:] *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, Wrocław 1987, s. 146.

² J. Dobrzański, *Z dziejów ruchu naukowego na Wołyniu w XIX wieku*, „Nauka Polska”, 1934, t. XIX, s. 104—122; J. Dobrzański, *Z dziejów ofiarności na cele oświaty na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1795—1832*, „Nauka Polska”, 1931, t. XIV, s. 122—144; J. Iwaszkiewicz, *Ofiarność ziemian na cele oświatowo-kulturalne 1800—1929*, Warszawa 1929; S. Kościałkowski, *Z dziejów ofiarności na rzecz nauki i nauczania na Litwie*, „Nauka Polska”, 1925, t. V, s. 241—296.

dowych wydawnictw odnoszących się do spraw oświaty³. Niestety, nie wszystkie zachowały się w bibliotekach polskich, stąd obliczenia statystyczne prezentowane w artykule nie obejmują wszystkich polskich funduszy i stypendiów na tych terenach, lecz jedynie te, do których udało się dotrzeć dzięki zachowanym źródłom. Największe zastrzeżenia może budzić liczba polskich funduszy i stypendiów szkolnych na terenach Ukrainy prawobrzeżnej⁴. W pewnym stopniu udało się uzupełnić brakujące dane dzięki pracy M. F. Włodzimirskiego-Budanowa, dotyczy to jednak jedynie Uniwersytetu Św. Włodzimierza w Kijowie⁵. Bardziej wyczerpujące dane uzyskane zostały dla ziem byłego W. Ks. Litewskiego, nie tylko dzięki lepiej zachowanym źródłom, ale także dzięki gruntownej monografii S. Kościałkowskiego, i pracy Nikołaja Junickiego, wieloletniego dyrektora rosyjskiego I Gimnazjum w Wilnie⁶.

Ofiarność na szkoły, ich wyposażenie, utrzymanie uczniów, datki w postaci zbiorów muzealnych i księgozbiorów, fundowanie konwiktów przy klasztorach oraz burs dla ubogich uczniów, a także funduszy zapomogowych dla uczącej się młodzieży były zjawiskami typowymi dla ziem Rzeczypospolitej przed rozbiorem. Była to tradycja zachodnioeuropejska, która wtopiła się na trwałe w obyczaj szkolny ziem Korony i W. Ks. Litewskiego. Po rozbiorach ofiarność owa nie ustała. Poprzez włączone do Cesarstwa Rosyjskiego ziemie W. Ks. Litewskiego i Ukrainy prawobrzeżnej obyczaj ten rozprzestrzenił się na cały obszar Imperium. N. Junicki pisał, że słowo „fundusz” poprzez język polski weszło do języka rosyjskiego jako termin techniczny i zaczęło oficjalnie funkcjonować we wszystkich urzędowych dokumentach tzw. północno-zachodniego kraju, jak oficjalnie nazwano ziemie b. W. Księstwa⁷. Okres, któremu poświęcony jest ten szkic, był na ziemiach zabranych Rzeczypospolitej czasem, w którym następowała stopniowa likwidacja większości rzymskokatolickich zgromadzeń zakonnych, a także administracyjne ograniczanie działalności pozostałych, m.in. poprzez odbieranie zakonom praw prowa-

³ Kwerendą objęte zostały: „Czasopismo Ministerstwa Oświecenia Publicznego” („Żurnal Ministerstwa Narodnego Proświeśczenia, dalej: ŻMNP) za lata 1834—1914; Cyrkularz Zarządu Wileńskiego Okręgu Naukowego (Cirkuljar po Vilenskomu Učebnomu Okrugom, dalej: CpVUO) za lata 1871—1909 oraz rok 1915; Cyrkularz Zarządu Kijowskiego Okręgu Naukowego (Cirkuljar po Upravlenju Kievskim Učebnym Okrugom, dalej: CpUKUO) za lata 1859—1863 oraz 1898 i 1914 rok; Cyrkularz Zarządu Warszawskiego Okręgu Naukowego (Cirkular po Upravlenju Varšavskim Učebnym Okrugom, dalej: CpVarUO) za lata 1867—1913.

⁴ Wynika to z faktu, że w bibliotekach polskich nie zachował się komplet Cyrkularza Zarządu Kijowskiego Okręgu Naukowego, w obejmującym zaś całe Cesarstwo ŻMNP zamieszczano informacje tylko o większych stypendiach i funduszach z Ukrainy.

⁵ M. F. Włodzimirski-Budanov, *Istoria Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira*, t. I, Kiev 1884, s. I—XXXII.

⁶ N. Junicki, *Funduši i stipendi Vilenskogo Učebnogo Okrugom*, Wilna 1884.

⁷ *Ibidem*, s. V.

dzenia szkół⁸. Dzięki liberalnej polityce cara Aleksandra I Romanowa utworzony 24 stycznia 1803 r. Wileński Okręg Naukowy (WilON) stał się — za zasługą Adama Jerzego Czartoryskiego, Tadeusza Czackiego i innych — jednym z potężniejszych ognisk oświaty polskiej, można powiedzieć, twórczą kontynuacją dokonań Komisji Edukacji Narodowej. WilON obejmował ówczesne gubernie: wileńską, grodzieńską, witebską, mohylewską, mińską, wołyńską, podolską i kijowską, a więc całość ziem b. W. Ks. Litewskiego i Ukrainy prawobrzeżnej, z wyjątkiem niewielkich części Wołynia i Podola, które znalazły się w zaborze austriackim. Jednym z pierwszych symptomów zmiany polityki carskiej stało się wyłączenie guberni kijowskiej z WilON w roku 1817 i przyłączenie jej do Charkowskiego Okręgu Naukowego. Czartoryski odszedł ze stanowiska kuratora WilON dnia 5 kwietnia 1824 r. W tymże roku gubernie witebską i mohylewską odłączono od WilON i przyłączono do Petersburskiego Okręgu Naukowego. W 1831 r. gubernie wołyńską i podolską włączono formalnie także do Charkowskiego Okręgu Naukowego, a gubernię mińską do Białoruskiego Okręgu Naukowego. Ukazem z dnia 1 maja 1832 r. zamknięto Uniwersytet Wileński⁹. Powstanie listopadowe przyspieszyło jedynie podjęte już wcześniej decyzje.

Dalsze losy administracyjnych struktur szkolnictwa powstałych w miejsce WilON warte są przypomnienia, gdyż miały istotny wpływ na dzieje zarówno dawniejszych polskich fundacji szkolnych, jak i na powstanie późniejszych funduszy. W 1829 r. utworzono Białoruski Okręg Naukowy, składający się początkowo z guberni witebskiej, mohylewskiej, mińskiej, a następnie także wileńskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej. 2 maja 1850 r. z guberni wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej utworzono ponownie Wileński Okręg Naukowy. Nie znalazły się w nim gubernie witebska i mohylewska, włączone po raz drugi do Petersburskiego Okręgu Naukowego. 7 października 1864 r. gubernie te włączono

⁸ *Polska w kulturze powszechnej*, Kraków 1918, s. 413—419; Ob położeni učebynych zaviedienji nachodjaščichsia v viedienji Ministerstva Vnutriennych Dieł (Iz otčiota Ministra Vnutriennych Dieł za 1836 god), ŻMNP, 1837, oktiabr—nojabr—dekabr, s. 397—409. Oficjalny ukaz carski zarządzający przejęcie nieruchomości i kapitałów należących do Kościoła na ziemiach litewsko-ruskich wydany został 25 grudnia 1941 r., choć już wcześniej część klasztorów została zamknięta. B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX w.*, Poznań 1923, s. 173.

⁹ Wszystkie daty podane są w artykule w starym stylu. B. Winiarski, *op. cit.*, s. 165—167; W. Studnicki, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego*, Kraków 1906, s. 61, 71; J. Kozłowska-Studnicka, *Likwidacja Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej*, [w:] *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1929, t. I, s. 405—419; A. V. Bielecki, *Korotkij istoričeskij obzor dejatelnosti Upravlenija Vilenskogo Učebnogo Okruga s 1803 po 1869 god*, CpVUO, 1903, janvar, s. 32; J. Michalski, *Warunki rozwoju nauki polskiej w latach 1795—1862*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. III, Wrocław 1977, s. 122, 174.

z powrotem do WilON. Na terenach Ukrainy prawobrzeżnej, tzw. w guberniach południowo-zachodnich, utworzono w 1832 r. Kijowski Okręg Naukowy (KijON), włączając doń obok ówczesnych guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej także czernihowską, leżącą na lewym brzegu Dniepru. W 1839 r. do Okręgu tego przyłączono także gubernię połtawską, leżącą również na lewym brzegu Dniepru. Przekształcenia administracyjne miały na celu usprawnienie administrowania szkolnictwem tych ogromnych obszarów, a przede wszystkim zdecydowane ograniczenie wpływów polskich na sprawy oświaty¹⁰.

W latach funkcjonowania pierwszego WilON ofiarność publiczna na Uniwersytet Wileński i podległe mu szkoły przybrała znaczące rozmiary. Mniej znane są dalsze losy tych funduszy i stypendiów. Większość z nich przetrwała nie tylko powstanie listopadowe i styczniowe, ale w wielu przypadkach dotrwała, często pomnożona odsetkami od kapitałów, aż do I wojny światowej. Duża grupa funduszy to kapitały darowane już na szkoły rosyjskie w latach 1832—1863 i 1864—1914. W statutach tych stypendiów i funduszy wieczystych w odpowiednich paragrafach zazwyczaj zaznaczano, iż przeznaczone są one dla biednych uczniów lub studentów wyznania rzymskokatolickiego, pochodzących z rodziny ofiarodawcy lub z biednej szlachty danego powiatu lub guberni. Kolejnymi były fundusze przejęte od zgromadzeń zakonnych. Kapitały te na ogół pozostawiano pod kuratelą odpowiednich zarządów okręgów naukowych podległych Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Szkoły przyklasztorne do momentu ich likwidacji nadzorowało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Innym rodzajem funduszy mających charakter nie tylko stypendiów, ale często wieloletnich opodatkowań na szkoły były zbierane od ogółu szlachty danej guberni, powiatu lub okręgu naukowego coroczne datki na szkoły, mające faktycznie charakter przymusowy. By się od nich uchylić, szlachta fundowała własne stypendia, firmując je upamiętnianiem w nagłówku uroczystych bądź szczęśliwych wydarzeń w rodzinie „miłościwie panujących” Romanowych. Był to — jak można sądzić — skuteczny, choć niepatriotyczny, i tak też traktowany przez ogół ziemiaństwa, sposób uniknięcia narzucanych datków. Osobny haracz na szkoły płaciła polska arystokracja, gdzie głowy rodzin obarczano tytułem „honorowych kuratorów” bądź „honorowych nadzorców” szkół, co wiązało się z obowiązkiem wspierania materialnego tych szkół, a nie dawało jakichkolwiek praw ingerencji w program czy treści nauczania. Haracz ten wyzyskiwany był jednak często z korzyścią dla ubogiej ludności polskiej pochodzenia szlacheckiego, gdyż honorowi kuratorzy utrzymywali uczniów na swój koszt i opłacali naukę w szkole.

¹⁰ W. Studnicki, *op. cit.*, s. 71—73; A. V. Bielecki, *op. cit.*, s. 32—33. Por. I. Kornilov, *Russkoje delo v Severo-Zapadnom Kraje*, wyd. II, S. Petersburg 1908.

Polskie fundusze i stypendia szkolne na ziemiach włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego odzwierciedlały złożoną sytuację Polaków na terenach Litwy, Białorusi i Ukrainy. Polacy stanowili tu mniejszość, ale jednocześnie warstwę uprzywilejowaną. Polska, bądź od wieków spolszczona, była nieomal cała arystokracja i szlachta, w tym żyjąca na poziomie chłopów szlachta zaściankowa i zagrodowa. Znaczny był także odsetek szlachty bez ziemi, powiększający się po każdym powstaniu. Polityka carska w guberniach zachodnich ukierunkowana była na eliminację najliczniejszych kategorii — szlachty zaściankowej, zagrodowej oraz szlachty nie posiadającej ziemi. Wśród tej części Polaków dopatrywano się szczególnej podatności na, jak to wówczas nazywano propagandę nacjonalistyczną i rewolucyjną. W latach 1831—1853 według obliczeń Daniela Beauvois przepisano do chłopskiej kategorii jednodworców oraz chłopów skarbowych 340 283 osoby z terenów Wołynia, Podola i Kijowszczyzny, nie mogące w wymagany sposób udokumentować swego szlacheckiego pochodzenia¹¹.

Akcja ta kontynuowana była po powstaniu styczniowym. Dnia 19 stycznia 1866 r. wydany został ukaz carski, według którego ci wszyscy spośród szlachty zachodnich guberni, którzy nie udowodnili swego szlachectwa, wliczeni zostali do warstw chłopskiej i mieszczańskiej. Według danych Nikołaja K. Imertyńskiego ta grupa w pięciu guberniach północno-zachodnich wynosiła 148 514 ludzi¹².

W sumie więc na Litwie, Białorusi i Ukrainie zostało w omawianym okresie zdeklasowanych 488 797 osób pochodzących ze szlachty.

W świetle powyższych danych zrozumiałym staje się demokratyzm statutów stypendiów fundowanych przez Polaków. Regułą było bowiem, że w statutach stypendiów zawarta była klauzula dotycząca wyznania, w większości zaś zastrzegano, że kandydat mógł być wybierany „bez różnicy pochodzenia społecznego”. Postępująca od momentu upadku powstania listopadowego deklaszacja drobnej szlachty dotyczyła nie tylko Ukrainy, ale także ziem byłego W. Ks. Litewskiego.

Krytyczna ocena postawy elity szlacheckiej na tych terenach, postawy wobec współbraci, którzy z powodu niemożności udokumentowa-

¹¹ D. Beauvois, *Dezintegracja drobnej szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1831—1863*, [w:] *Losy Polaków w XIX i XX w.*, Warszawa 1987, s. 86; oraz tenże, *Polacy na Ukrainie 1831—1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987, s. 139.

¹² N. K. Imertyński, *Dvorianstvo Volynskoj Guberni*, ŻMNP, 1894, apriel, s. 371. Część pierwsza artykułu: ŻMNP, 1893, avgust, s. 343—368. Imertyński ocenił całą akcję przepisywania szlachty polskiej do kategorii grażdian i jednodworców w latach 1832—1866 na 200 000 osób. Dysponował jednak danymi tylko z pięciu guberni północno-zachodnich oraz z Wołynia, gdzie według jego szacunków przepisano 11 000 rodzin, to jest około 43 000 ludzi. Nie uwzględnione zostały gubernie: podolska i kijowska, a także jedna z sześciu guberni północno-zachodnich (prawdopodobnie gubernia kowieńska — L.Z.).

nia swego szlachestwa stawali się chłopami lub mieszczanami, przedstawiona przez D. Beauvois, wymaga uzupełnienia. Postawy obojętności wobec tragedii panów-braci były częste, fakt jednak, że starano się doli ich ulżyć, m.in. zatrzymując ich w majątkach i zapewniając pracę, a także fundując stypendia szkolne dające szansę powrotu do swego stanu dzięki zdobytemu wykształceniu, był wyrazem troski o ich los. Z jednej strony stypendia te dają pewne wyobrażenie, iż chciano zapewnić dostęp do wykształcenia, wówczas już rosyjskiego, a więc zapobiec deklasacji. Z drugiej strony, wydaje się oczywiste, że działania te mogły jedynie w nieznacznym stopniu zminimalizować skutki masowej eliminacji drobnej szlachty. Pozostaje zaś kwestią otwartą, czy elita szlachecka mogła w ówczesnych warunkach fundować więcej stypendiów lub utrzymywać więcej biednych uczniów na swój koszt.

W tym przełomowym okresie w dziedzinie świadomości narodowej, jakim był wiek XIX, na obszarach mieszanych narodowościowo, jakimi były Litwa, Białoruś i Ukraina, polskie fundusze i stypendia szkolne określane były przez dwie tendencje, które dziś trudno odróżnić. Z jednej strony dzięki stypendiom dążono na tych ziemiach do utrzymania wysokiego statusu kulturalnego Polaków, a więc dążono pośrednio do podtrzymania polskości, z drugiej zaś stypendia były wyrazem dawnej, można rzec feudalnej, troski, jaką suweren-magnat winien swym wasalom-klientom.

W wyniku kwerendy zidentyfikowanych zostało 459 funduszy i stypendiów szkolnych funkcjonujących w badanym okresie, mających polski charakter i pochodzących z terenów Litwy, Białorusi i Ukrainy. Owe fundusze i stypendia szkolne przeznaczone były dla 478 szkół, z których 40% znajdowało się na terenach Litwy i Białorusi (Białoruski, następnie Wileński Okręg Naukowy), 53% stanowiły szkoły na Ukrainie (Kijowski Okręg Naukowy), 6% szkoły w Królestwie Polskim (Warszawski Okręg Naukowy) i 1% szkoły w Rosji (Petersburg, Moskwa). Wśród 459 funduszy i stypendiów szkolnych 188 (41%) przypadało na Wileński Okręg Naukowy, 252 (55%) ufundowano w Kijowskim Okręgu Naukowym, 16 (3,5%) ofiarowano na szkoły w Warszawskim Okręgu Naukowym i 3 (0,5%) — na szkoły w Petersburgu i Moskwie.

W badanej grupie 459 funduszy i stypendiów 247 (54%) ufundowanych zostało przed 1832 r. dla szkół polskich, 212 (46%) zaś dla szkół rosyjskich po 1832 r. W WilON 46 funduszy (10%) pochodzi z okresu przed 1832 r. i 142 (31%) z okresu po 1832 r. Zdecydowanie zaniżona jest liczba funduszy z okresu przed 1832 r., gdyż nie udało się określić dalszych losów wszystkich funduszy, jakie darowywano Akademii, później Uniwersytetowi w Wilnie. Można sądzić, że część z nich przekazana została Uniwersytetowi Św. Włodzimierza w Kijowie (majątek Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie zlikwidowanej z dniem 1 sierpnia 1842 r.) oraz część przekazana została do Petersburga w momencie przeniesienia

tam z Wilna Akademii Duchownej w 1842 r.¹³ W KijON 201 funduszy (44⁰/o) pochodziło z okresu przed 1832 r., 51 funduszy (11⁰/o) zaś z okresu po 1832 r. Dane prezentowane tu są również zaniżone, gdyż z powodu niedostępności źródeł nie można określić losów wielu funduszy przeznaczonych dla szkół średnich zarówno w okresie przed, jak i po 1832 r.

Kolejnym istotnym problemem jest społeczny rodowód fundatorów. Wśród 459 funduszy 382 (83⁰/o) to fundacje ziemiańskie, 31 stypendiów (7⁰/o) ufundowali księża, 18 stypendiów utworzyli lekarze (4⁰/o), 14 stypendiów (3⁰/o) ufundowali wojskowi i byli wojskowi, 12 (2,6⁰/o) mieszczanie, m.in. aptekarze, inni — 2 (0,4⁰/o). Jako fundatorów stypendiów niewątpliwie zaniżony jest odsetek księży i wojskowych. Wynika to z faktu, że w źródłach rosyjskich przemilczano często, iż fundator, zwłaszcza jeśli był to fundusz dawniejszy, służył w regimentach króla polskiego bądź był duchownym. Należy jednak dodać, że wśród księży, lekarzy, wojskowych występują wyłącznie nazwiska wskazujące na szlacheckie pochodzenie, często także wykonawcami woli fundatorów są ziemianie. Praktycznie więc niemal wszystkie stypendia ufundowane były przez szlachtę (97⁰/o). Z tego też faktu wynika, że większość funduszy i stypendiów ofiarowywano dla wyższych bądź średnich zakładów naukowych, ze szczególną preferencją dla gimnazjów i progimnazjów.

W badanej grupie 478 szkół 230 funduszy funkcjonowało przy uniwersytetach (48⁰/o). Należy jednak dodać, że wśród owych 230 funduszy są 193 kapitały darowane jeszcze na Liceum Wołyńskie przed rokiem szkol. 1832/1833, przejęte przez Uniwersytet Św. Włodzimierza w Kijowie. Przy gimnazjach i progimnazjach ufundowane zostały 153 fundusze i stypendia (32⁰/o). 32 stypendia powstały przy zarządach okręgów naukowych, instytucjach naukowych lub dobroczynnych (7⁰/o). 24 stypendia i fundusze ofiarowano dla szkół powiatowych szlacheckich oraz szkół miejskich (5⁰/o). 20 stypendiów ufundowano przy szkołach realnych (4⁰/o). Zaledwie 10 stypendiów i funduszy przeznaczono dla szkół parafialnych, a następnie ludowych (2⁰/o) — były to głównie kapitały darowane jeszcze przed rokiem 1832¹⁴. Ten mały odsetek stypendiów przy szkołach lu-

¹³ Dla Uniwersytetu Wileńskiego wyznaczono rocznie 105 000 rb z funduszków pojezuickich. Według Józefa Bielińskiego w latach 1807 i 1811 miały miejsce także jednorazowe subwencje, w sumie 160 000 rb. J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579—1831)*, t. III, Kraków 1900, s. 539. Po likwidacji Uniwersytetu całe archiwum funduszu edukacyjnego dostało się Departamentowi Dóbr Państwowych Ministerstwa Finansów. J. Kozłowska-Studnicka, *op. cit.*, s. 414. Jaką częścią dawniejszych funduszy pojezuickich dysponowały Akademia Duchowna i Akademia Medyko-Chirurgiczna, nie jest obecnie wiadome. Jest także mało prawdopodobne, aby możliwe było określenie losów dawniejszych zapisów po kasacie zakonu jezuitów. Główne darowizny dla Uniwersytetu z lat 1803—1831 przejęte zostały przez Białoruski Okręg Naukowy.

¹⁴ Dla 9 funduszy (2⁰/o) brak danych o rodzaju szkoły.

dowych-elementarnych, które częściowo zastąpiły szkoły parafialne po 1832 r., a całkowicie po 1864, wynikał stąd, iż szkoły te były podstawowym środkiem rusyfikacji chłopstwa¹⁵.

Po upadku powstania listopadowego i zrusyfikowaniu szkolnictwa w guberniach zachodnich większość funduszków i stypendiów przeszło pod zarząd Ministerstwa Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Ministerstwo przejmowało również stopniowo kapitały ofiarowane na konwikty i stypendia w szkołach przyklasztornych, a także parafialnych. Fundusze te można podzielić na trzy główne kategorie: I — kapitały powstałe na skutek kumulacji odsetek od wcześniej ofiarowanych sum w gotówce lub papierach wartościowych (średnie roczne oprocentowanie 5%), II — fundusze wieczyste warowane na ogół na nieruchomościach, z których arendy, dochody przeznaczane były na stypendia (wartość nieruchomości nie była na ogół uwzględniana w sprawozdaniach), III — składki roczne różnej proveniencji (m.in. deklarowane na określony okres przez szlachtę od duszy bądź jednostki posiadanego gruntu; po upływie terminu składek uzyskany w wyniku kumulacji odsetek kapitał przechodził na ogół do I grupy funduszy). Były to sumy bardzo znaczne, o czym świadczy preliminarz dochodów i rozchodów Ministerstwa Oświecenia Publicznego w Petersburgu na rok 1865¹⁶. Wileński Okręg Naukowy dysponował w 1865 r. sumą 437 516 rb kapitałów (grupy I), 1262 rb dochodów z funduszy (grupa II) i 1629 rb corocznych składek (grupa III). W tym na gimnazja przypadało 191 714 rb kapitałów i 2812 rb dochodu z funduszy wieczystych, na szkoły powiatowe 35 172 rb kapitałów i 1334 rb rocznych składek, na szkoły parafialne 152 355 rb kapitałów i 295 rb rocznych składek, na szkoły żeńskie 55 000 rb kapitałów i 1450 rb dochodu z funduszków. Wśród okręgów naukowych Cesarstwa Rosyjskiego Wileński Okręg Naukowy znajdował się wówczas na trzecim miejscu po zajmującym drugie miejsce Moskiewskim Okręgu Naukowym.

Pierwsze miejsce pod względem ofiarowanych kapitałów i otrzymywanych z nich dochodów zajmował wówczas na obszarze Cesarstwa Ki-

¹⁵ Oficjalna polityka carska ukierunkowana była na powiązanie warstw chłopskich z ideą Cesarstwa Rosyjskiego poprzez kult osoby panującego — dobroczyńcy i obrońcy chłopów przed samowolą szlachty. Stąd wiele funduszy stypendialnych tworzonych przez litewskich, białoruskich, ukraińskich i polskich chłopów, szczególnie po 1864 r., przeznaczanych było dla szkół ludowych i seminariów nauczycieli ludowych dla upamiętnienia m.in. szczęśliwego uratowania cara od śmierci itp. Do fundowania podobnych stypendiów nakłaniana była także szlachta, były to z reguły stypendia bez klauzuli o wyznaniu, przeznaczone dla chłopów. Nie były to jednak na ogół stypendia polskie. Otrzymywali je wyłącznie stypendyści wyznania prawosławnego.

¹⁶ *Obozrenije smety dochodov i raschodov Ministerstva Narodnogo Prosvieščennja na 1865 god*, ŻMNP, 1865, ijun, s. 672—734. Wileński Okręg Naukowy — s. 720—722, Kijowski Okręg Naukowy — s. 718—720.

jowski Okręg Naukowy, a w nim gubernie kijowska, podolska i wołyńska. Ofiary w Kijowskim Okręgu Naukowym wynosiły ponad jedną trzecią całej sumy tzw. środków specjalnych, jaką dysponowało Ministerstwo Oświecenia Publicznego, z tego ponad milion przypadał na gubernie kijowską, podolską i wołyńską. Jak pisano we wspomnianym preliminarzu, w guberniach tych ofiarowano 987 838 rb kapitałów i 690 rb corocznej składki — jeśli jednak uwzględnić także oprocentowanie (5⁰/₀), to ofiary w tych guberniach równają się kapitałowi w wysokości 1 001 644 rb.

Kapitały Wileńskiego i Kijowskiego Okręgów Naukowych, jakimi dysponowało Ministerstwo Oświecenia Publicznego, wynosiły w 1865 r. ponad 1 500 000 rb, co stanowiło ponad połowę ogółu kapitałów MOP tzw. środków specjalnych, tj. sum pochodzących z darowizn, a nie z budżetu państwa¹⁷.

Fundusze i stypendia w Białoruskim, a następnie Wileńskim Okręgu Naukowym znane są dzięki pracy S. Kościałkowskiego, dlatego też ograniczymy się do wymienienia niektórych większych darowizn. Zdecydowana większość tych funduszy różnymi drogami znalazła się wśród kapitałów, jakimi dysponowały gimnazja WilON. Niektóre miały za sobą długą historię, jak fundusz ks. Wiśniowieckich z 1699 r. dla lubieszowskiego klasztoru Pijarów na kształcenie 12 biednych uczniów ze szlachty. Fundusz ten w 1844 r. przejęty został przez władze carskie dla pińskiej Szkoły Szlacheckiej, w roku 1852 zaś przeniesiony do gimnazjum w Mińsku i przeznaczony na utrzymanie ośmiu, a następnie trzech (od 1857 r.) uczniów w bursie przy tym gimnazjum¹⁸. Z dawnych kapitałów ks. Wiśniowieckich WilON dysponował w roku 1865 sumą 10 000 rb przeznaczoną na gimnazja¹⁹. Podobne były losy innych funduszy przeznaczonych na konkwity. Większość z nich przejęta została od likwidowanych zgromadzeń zakonnych i przekazana gimnazjom WilON. W ten sposób dawne fundusze, m.in. Ambrożego Bejnart-Korsakowskiego z 1602 r., ks. Antoniego Sapiehy z 1729 r., biskupa sufragana wileńskiego Dawida Pilchowskiego z 1803 r., Ignacego Dunin-Ślepścia z 1806 r., kanonika liflandzkiego Felicjana Hahna z 1812 r. i inne, znalazły się wśród kapitałów, jakimi dysponowało na przykład I Gimnazjum w Wilnie²⁰. Kościałkowski oceniał te fundusze według wartości z połowy XIX stulecia na 250 000 do 300 000 rb²¹. Faktycznie w 1865 r. nie przekraczały one

¹⁷ *Ibidem*, s. 725, 720, 722, 734.

¹⁸ ŻMNP, 1859, ijul, s. 98; ŻMNP, 1853, apriel, s. 104—105; Kościałkowski, *op. cit.*, s. 261.

¹⁹ ŻMNP, 1865, ijun, s. 720.

²⁰ N. Junicki, *op. cit.*, s. 51—81, 100—104, 112—149; S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 277.

²¹ S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 277; M. V. Sieriebrjakov, *Istoričeskij očerok stoletnjago suščestvovanja Vilenskoj I Gimnazji 1803—1903*, č. I, Vilna 1903, s. 9 i n.

200 000 rb²². Gdy jednak dodamy do tego sumę 49 000 rb kapitału przeznaczanego na poprawę edukacji żeńskiej w guberniach zachodnich, w którego skład weszły także sumy z dawniejszych fundacji polskich, m.in. Dunin-Ślepścia, wówczas obliczenia szacunkowe przeprowadzone przez Kościałkowskiego znajdują potwierdzenie²³.

W 1865 r. WilON dysponował następującymi kapitałami powstałymi z dawniejszych funduszy polskich, przeznaczonymi dla gimnazjów²⁴. Fundusz ks. Stanisława Jundziłła z 1824 r. w wysokości 15 000 rb, w 1834 r. przeniesiony z klasztoru Pijarów do Instytutu Szlacheckiego w Wilnie. Kapitał 1000 rb pozostałych z dawnego funduszu rodziny Wichertów (1820 r.) przeznaczony został na utrzymanie dwóch uczniów w konwikcie przy gimnazjum wileńskim²⁵. Kapitał dra med. Jakuba Szymkiewicza z 1818 r. w 1865 r. wynosił 6100 rb i przeznaczony był na utrzymanie dwóch uczniów (szlachcica i mieszczanina) w konwikcie przy gimnazjum wileńskim²⁶. Fundusz kanonika Ambrożego Bejnart-Korsakowskiego wynosił 12 400 rb, od 1848 r. przeznaczony był na utrzymanie konwiktu przy gimnazjum w Wilnie²⁷. Na konwikt ten przeznaczone były także pozostałości ze wspomnianych funduszy Dawida Pilchowskiego i Felicjana Hahna w wysokości 500 rb, a także suma 4500 rb z funduszu Dunin-Ślepścia i 2400 rb z funduszu ks. Sapiehy²⁸. Ofiarowany w 1826 r. przez profesora med. Uniwersytetu Wileńskiego Wincentego Herberskiego kapitał w 1865 r. osiągnął sumę 9200 rb, w 1904 zaś — 16 300 rb. Z odsetek od tego kapitału wyznaczone były cztery stypendia w I Gimnazjum w Wilnie²⁹. Kapitał ziemian Piotrowskiego, Juskiewicza i Zwierowicza przeznaczony na utrzymanie uczniów z ich rodzin w 1865 r. wynosił 12 000 rb³⁰. Kapitał księdza Filipa Nereusza

²² ŻMNP, 1865, ijun, s. 720—722.

²³ *Ibidem*; ŻMNP, 1848, apriel, s. 76; ŻMNP, 1848, ijun, s. 190.

²⁴ ŻMNP, 1865, *ibidem*. Dalsze dane o wysokości kapitałów w 1865 r. za tym źródłem

²⁵ Junicki, *op. cit.*, s. 100—102; ŻMNP, 1851, apriel, s. 3—5.

²⁶ Junicki, *op. cit.*, s. 103—104; ŻMNP, 1851, *ibidem*.

²⁷ Junicki, *op. cit.*, s. 50—58; ŻMNP, 1848, apriel, s. 76.

²⁸ Junicki, *op. cit.*, s. 77 i n.; ŻMNP, 1848, *ibidem*.

²⁹ Junicki, *op. cit.*, s. 137—142, ŻMNP, 1904, avgust, s. 103; CpVUO, 1904, maj, s. 171—172. Por. J. Śmigielski, A. Wrzosek, *Wincenty Herberski, kierownik Kliniki Lekarskiej w dawnym Uniwersytecie Wileńskim w latach 1823—1826*, „Archiwum Historii Medycyny”, 1960, t. 23, nr 3, s. 405—445.

³⁰ Stypendia Piotrowskiego i Zwierowicza zostały zatwierdzone ponownie w końcu XIX w. przy gimnazjum w Grodnie, podobnie jak stypendium Puchalskiego. Imiona wspomnianych ofiarodawców nie są znane. Stypendium Izydora Juskiewicza z roku 1892 o kapitale w wysokości 12 000 rb przy gimnazjum w Grodnie było prawdopodobnie zatwierdzeniem dawniejszego zapisu z okresu przed 1865 r. ŻMNP, 1892, sentiabr, s. 5; CpVUO, 1892, sentiabr, s. 513—515; ŻMNP, 1865, *ibidem*. Por. S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 280—281.

Golańskiego w 1865 r. wynosił 18 050 rb. W 1878 r. fundusz ten został zatwierdzony i przeznaczony na 7 stypendiów w gimnazjum w Grodnie i tyleż w szkole powiatowej w Bielsku. Kapitał w 1878 r. osiągnął sumę 45 850 rb³¹. Wszystkie fundusze ofiarowane od końca XVIII w. dla szkoły w Krożach przeszły na rosyjskie gimnazjum w Krożach, które w 1843 r. przeniesiono do Kowna³². Były to fundusze Jana Piłsudskiego, Zachariasza Niemczewskiego, Franciszka Kontryma, Józefa Radziwiłłowicza, Józefa Wołodźki, Michał Chlewińskiego, kanonika Wieliczki i Ignacego Bielskiego. Kapitał tych funduszy w 1865 r. wynosił 30 842 rb. Fundusze te zatwierdzono ponownie w latach 1899 i 1902. Jak oceniał Kościałkowski, po dołączeniu odsetek osiągnęły sumę przeszło 80 000 rb³³. Kapitał stypendium Jana Piłsudskiego wynosił w 1902 r. 21 636 rb, fundusz Niemczewskiego w 1899 r. osiągnął sumę 21 030 rb, fundusz Wołodźki wynosił w 1899 r. 6062 rb, fundusz Radziwiłłowicza oparty był na kapitale 2550 rb, fundusz Kontryma osiągnął sumę 3970 rb w 1902 r.³⁴ WilON dysponował także wspomnianymi już funduszami ksiąząt Wiśniowieckich i Czetwertyńskich³⁵. Nieznana jest data powstania funduszu ziemianki Haleckiej z powiatu bielickiego (potem homelskiego), guberni mohylewskiej. Kapitał funduszu w 1865 r. wynosił 5800 rb razem z funduszem szlachty tego powiatu³⁶. Prawdopodobnie z okresu funkcjonowania Uniwersytetu Wileńskiego pochodzi fundacja rotmistrza Polchowskiego, która w 1865 r. wynosiła 7900 rb wraz z naliczonymi odsetkami. Przy WilON istniały także dawniejsze fundusze wieczyste, m.in. hr. Michała Walickiego o rocznym dochodzie 2000 rb i Antoniego Łappy o rocznym dochodzie 600 rb³⁷.

Z okresu po 1832 r. pochodzą kolejne fundusze przeznaczone dla gimnazjów WilON. Fundusz Mikołaja Urbanowicza z 1861 r. cztery lata później osiągnął sumę 14 200 rb. Jednym z największych funduszy bę-

³¹ S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 273, 279; CpVUO, 1878, mart, s. 60—62.

³² M. Brensztejn, *Teatr szkolny w Krożach na Żmudzi*, Wilno 1925, s. 27 i n. (Odb. z „Ateneum Wileńskiego”, R. III, z. 9).

³³ S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 279.

³⁴ ŻMNP, 1899, apriel, s. 92—95; ŻMNP, 1903, fevral, s. 132—133; ŻMNP, 1903, avgust, s. 104—105; CpVUO, 1902, oktiabr, s. 666—669.

³⁵ ŻMNP, 1853, apriel, s. 104—105; ŻMNP, 1858, ijul, s. 27.

³⁶ Imię Maleckiej nie jest znane, tak jak nieznanym jest okres utworzenia funduszu zarówno Maleckiej, jak i szlachty powiatu homelskiego, guberni mohylewskiej. Por. S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 281; J. Iwaszkiewicz, *op. cit.*, s. 11.

³⁷ Fundusz wieczysty hr. Michała Walickiego pochodził z 1808 roku i przeznaczony był na osiem stypendiów w wileńskich zakładach naukowych. W 1879 r. próbowano zwiększyć liczbę stypendystów, co jednak nie powiodło się. Podniesiono jedynie stawkę roczną do 225 rb. Od 1886 r. stypendystami mogły być dzieci biednej szlachty powyżej 10 roku życia, dawniej w wieku od 8 do 10 lat. CpVUO, 1879, nojabr—dekabr, s. 342—344; ŻMNP, 1886, nojabr, s. 3.

dącym w dyspozycji WilON był fundusz szlachty mińskiej z 1862 r., przeznaczony na osiem stypendiów. Kapitał początkowo wynosił 28 848 rb, do 1865 r. zmniejszył się do 26 748 rb³⁸. Fundusz szlachty mohylewskiej wynosił w 1865 r. 22 000 rb. Szlachta żmudzka ofiarowała na budowę gimnazjum w Szawlach, przeniesionego tam ze Swisłoczy, 33 391 rb w 1847 r.³⁹

W okresie międzypowstaniowym zdarzały się także pojedyncze datki uzupełniające dawne fundusze. W 1856 r. ziemianin Starczewski ofiarował 300 rb jako dodatek do sumy kapitałów konwiktów dla biednych uczniów przy gimnazjum w Wilnie⁴⁰.

Pacyfikacja Litwy i Białorusi po powstaniu styczniowym, dokonana przez Michaiła Murawiewa, a kontynuowana w dziedzinie oświaty przez kuratora Iwana Kornilowa, nie sprzyjała jakiegokolwiek działalności organizatorskiej. Fundowaniu stypendiów nie sprzyjała także wprowadzona po powstaniu kontrybucja pobierana z majątków osób polskiego pochodzenia, a dokładnie wyznania rzymskokatolickiego, gdyż polacy niekatolicy nie byli nią objęci. Kolejnym utrudnieniem były także zmiany w strukturze szkolnictwa dokonywane w tym okresie: — z jednej strony likwidacja wielu szkół, z drugiej — otwieranie nowych pozbawionych już, jak mawiano w rosyjskich sferach urzędniczych, „zewnętrznego nalołu polskości”. Już jednakże w końcu lat sześćdziesiątych pojawiają się nowe fundusze, które władze carskie zaczynają zatwierdzać w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XIX w. Ponieważ większość z tych funduszy jest znana, zatrzymamy się jedynie nad udziałem, jaki miała arystokracja w finansowym wspieraniu szkół WilON.

Jak już wspominaliśmy, wyjątkowo dobrze sytuowani ziemianie obdarzani byli tytułem „honorowego kuratora” lub „honorowego nadzorca” danej szkoły, a często wszystkich szkół w powiecie. Wiązało się to z obowiązkiem materialnego wspierania szkoły, utrzymywania pewnej liczby uczniów na własny koszt etc. Funkcje te na ogół przechodziły z ojca na syna. Wśród honorowych kuratorów i nadzorców szkół na Litwie i Białorusi znalazło się wielu przedstawicieli rodzin Tyszkiewiczów, Ogińskich, Platerów, a także Wołk-Łaniewskich, Horwattów, Czapskich. Trudno określić wielkość sum oraz usług w dobrach materialnych przeznaczanych dla szkół. Musiały to być subsydia znaczne, skoro na przykład hr. Ireneusz Ogiński, honorowy kurator gimnazjum w Kownie, utrzymywał na swój rachunek od 25 do 52 biednych uczniów w latach 1847—1863⁴¹. Kapitał Samuela Wołk-Łaniewskiego przeznaczony dla

³⁸ S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 280; ŻMNP, 1865, *ibidem*.

³⁹ ŻMNP, 1848, apriel, s. 74.

⁴⁰ ŻMNP, 1857, ijul, s. 95.

⁴¹ ŻMNP, 1848, apriel, s. 77; 1854, maj, s. 80; 1855, apriel, s. 86; ŻMNP, 1856,

szkół powiatu rohaczewskiego guberni mohylewskiej wynosił w 1865 r. 15 451 rb plus 344 rb corocznych składek, przeznaczonych na utrzymanie biednych uczniów⁴². Hr. Plater, honorowy nadzorca szkół powiatu wileńskiego, utrzymywał na swój koszt 20 uczniów w szkole powiatowej, a następnie w gimnazjum w Wilnie w latach 1854—1860⁴³. Podobnie hr. Wincenty s. Michała Tyszkiewicz opłacał naukę 10 biednych uczniów w gimnazjum kowieńskim w latach 1877—1880⁴⁴. Jan Tyszkiewicz ufundował także trzy stypendia przy szkole realnej w Wilnie i ofiarował na budowę jej pomieszczeń w 1872 r. 25 000 rb⁴⁵. Eustachy Tyszkiewicz ofiarował Instytutowi Szlacheckiemu w Wilnie kolekcję minerałów i muszli⁴⁶. Nieco mniejsze wymagania stawiano przed honorowymi nadzorcami szkół powiatowych. Wspomagali oni szkoły w przypadkach doraźnych niedostatków w budżecie. Tego rodzaju datki ofiarowywał na przykład honorowy nadzorca bobrujskiej powiatowej szkoły szlacheckiej Bułhak w latach 1834—1847⁴⁷, honorowy nadzorca mozyrskiej szkoły powiatowej Horwatt w 1847 r.⁴⁸, honorowy kurator gimnazjum w Witebsku Sielawa w 1847 r.⁴⁹, honorowy nadzorca witebskich szkół powia-

ijun, s. 116; 1857, ijul, s. 94—95. Por. Ireneusz Ogiński, PSB, s. 610—611.

⁴² W 1809 r. marszałek szlachty powiatu rohaczewskiego Wołk (imię nieznane) zapisał fundusz na utrzymanie 12 dzieci ze szlachty przy szkole w Rohaczewie. Kapitał funduszu, wedle J. Iwaszkiewicza, osiągnął w 1907 r. sumę 151 000 rb. J. Iwaszkiewicz, *op. cit.*, s. 9. Można sądzić, że były to zatwierdzone kapitały rodziny Wołk-Łaniewskich, w tym Samuela, co tłumaczyłoby tak pokaźną kwotę. Fundusz Samuela Wołk-Łaniewskiego był jednym z funduszy przejętych przez gimnazjum w Słucku, podobnie jak fundusz powstały z dochodów od arendy 42 szynków, którego kapitał ofiarowany przez szlachtę powiatu rohaczewskiego guberni mohylewskiej w 1865 r. wynosił 11 324 rb. ŻMNP, 1865, *ibidem*; I. Glebov, *Istoričeskaja zapiska o słuckoj gimnazji za g. 1617—1630—1901*, Wilno 1904, s. 118; ŻMNP, 1848, apriel, s. 77. Por. S. Kościółkowski, *op. cit.*, s. 282, 271.

⁴³ Prawdopodobnie Stefan, ojciec Adama Platera. ŻMNP, 1855, apriel s. 86; ŻMNP, 1856, ijun, s. 116.

⁴⁴ CpVUO, 1877, avgust, s. 353; 1879, sentiabr, s. 297.

⁴⁵ ŻMNP, 1875, maj, s. 9—10.

⁴⁶ ŻMNP, 1857, ijul, s. 94. Był to dar niejako na marginesie działalności Eustachego Tyszkiewicza w Tymczasowej Komisji Archeologicznej w Wilnie. Por. M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto... Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832—1863)*, Olsztyn 1987, s. 54—57, 140—141; E. A. Aleksandrawičius, *Stosunek władz carskich do Wileńskiej Komisji Archeologicznej, 1855—1865*, „Darbai Lietuvos TSR MA”, S. A, 1984, t. 4 (89), s. 101—112 (w języku litewskim). Dzieje rosyjskiej Wileńskiej Komisji Archeograficznej, która powstała po likwidacji komisji Tyszkiewicza, omawia: R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna (1864—1915)*, Wilno 1925.

⁴⁷ Imię nieznane. Prawdopodobnie spokrewniony z Ignacym Bułhakiem, metropolitą unickim, zmarłym w 1838 r. ŻMNP, 1834, dekabr, s. 447; 1848, apriel, s. 77.

⁴⁸ Prawdopodobnie Aleksander Horwatt syn Ignacego. ŻMNP, 1848, apriel, s. 77. Por. S. Kieniewicz, *Dereszewicze 1863*, Wrocław 1986, s. 23, 28.

⁴⁹ Imię nieznane. ŻMNP, 1848, apriel, s. 77.

towych Łubieński w 1847 r.⁵⁰, honorowy nadzorca szkół powiatu wołkowskiego hr. Czapski w 1856 r.⁵¹, honorowy kurator szkół powiatu wileńskiego Tukałło w 1862 r.⁵²

W 1865 r. WilON dysponował kwotą niespełna 450 000 rb z polskich fundacji. Jak obliczał Kościałkowski, w przededniu wybuchu I wojny światowej kapitały te osiągnęły sumę minimum 1 500 000 rb, razem z polskimi funduszami przy zarządzie WilON, towarzystwach dobroczynnych i towarzystwie lekarskim⁵³.

Utworzony w 1832 r. Kijowski Okręg Naukowy (KijON) stał się od zarania swego istnienia jednym z najbogatszych, pod względem wielkości funduszy ofiarowanych na oświatę, okręgów w Cesarstwie. Dysponujemy jedynie danymi za rok 1865, w którym kapitały będące w dyspozycji KijON i ofiarowane okręgowi wynosiły 1 167 559 rb i 4976 rb corocznej składki⁵⁴. Należy dodać, że kapitały, które można uznać za polskie, wynosiły 1 001 644 rb, tj. około 85% całości kapitałów i rocznych składek, jakimi dysponował KijON w 1865 r. poza budżetem państwowym⁵⁵. Tak znaczny udział polskich funduszy był w znacznej mierze spuścizną dawniejszej ofiarności na Liceum Krzemienieckie z lat 1803—1832⁵⁶. Utworzony w 1834 r. Uniwersytet Św. Włodzimierza w Kijowie przejął całość kapitałów i dochodów z nieruchomości, arendy karczm i szynków, jakimi dysponowało Liceum Wołyńskie. W pierwszych latach funkcjonowania Uniwersytetu (1834—1839) z kasy państwowej dopłacano mniej niż połowę sumy na utrzymanie uczelni, ponad połowę kosztów utrzymania Uniwersytetu pokrywano z kapitałów i składek przejętych po zlikwidowaniu Liceum. Zadeklarowane kapitały wynosiły 462 580 rb, z czego 297 528 rb przypadało na gubernię wołyńską, 114 080 rb na gubernię podolską i 50 972 rb na gubernię kijowską. Do początku lat osiemdziesiątych XIX w. spłacono 395 259 rb⁵⁷. W 1865 r. Uniwersytet Św. Włodzimierza dysponował sumą 529 577 rb kapitałów ufundowanych przez szlachtę guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej oraz dwoma kapitałami pod nazwą gimnazjalnych, w wysokości łącznie 25 549 rb.

⁵⁰ Imię nie znane. ŻMNP, 1848, *ibidem*.

⁵¹ Prawdopodobnie Edward Czapski, także honorowy kurator szkół rosieńskiego powiatu guberni kowieńskiej. ŻMNP, 1857, ijul, s. 95.

⁵² S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 278.

⁵³ *Ibidem*, s. 285.

⁵⁴ ŻMNP, 1865, ijun, s. 720.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 725. Por. komentarz do przypisu 17. Około 15% stanowiły ofiary szlachty rosyjskiej, w tym rosyjskiej pochodzenia ukraińskiego, oraz rosyjskich urzędników, głównie z guberni czernihowskiej.

⁵⁶ M. F. Władimirski-Budanov, *op. cit.*, s. II—XXIV (suplement).

⁵⁷ ŻMNP, 1865, *ibidem*; M. F. Władimirski-Budanov, *op. cit.*, s. XXV. Por. D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie*, s. 202 i n.

Kapitały gimnazjalne na początku lat osiemdziesiątych wynosiły 29 220 rb i dawały 1168 rb dochodu z odsetek rocznie. W tym samym okresie Uniwersytet Św. Włodzimierza dysponował kapitałami 573 755 rb dającymi roczny dochód 29 179 rb wyłącznie z dawniejszych darowizn na Liceum Krzemienieckie⁵⁸. Nie wszystkie zadeklarowane na Liceum Wołyńskie sumy udało się wyegzekwować dla Uniwersytetu w Kijowie. Dotyczyło to w gruncie rzeczy funduszy ofiarowanych przez rzymskokatolickie zgromadzenie zakonne diecezji Łucko-Żytomierskiej (trynitarze, karmelici), których zgromadzenia zlikwidowano bądź ograniczono, a skonfiskowane majątki oddano pod zarząd Ministerstwa Dóbr Państwowych.

Wśród większych darowizn polskich przejętych przez Uniwersytet Św. Włodzimierza wymienić można zapisy: ks. Dominika Radziwiłła z 1808 r. w wysokości 20 000 rb, spłacony w całości w 1875 r., zapis Teodora Urbanowskiego z 1805 r. w wysokości 9000 rb, spłacony w całości w 1877 r., szereg zapisów ks. Józefa Czartoryskiego z Korca z lat 1803 i 1814 na łączną sumę 10 125 rb., spłacone w latach 1848, 1851, 1854 i 1875, zapis Krzysztofa Karwickiego i Jana Gruszeckiego z 1824 r. w wysokości 18 000 rb, spłacony w 1848 r., zapis ks. Jana Sanguszko z 1803 r. w wysokości 7500 rb, spłacony w 1846 r., zapis Stanisława Grzegorza Worcella z 1803 r. w wysokości 8300 rb, spłacony w 1878 r., zapis Michała Wandalina Mniszcha z 1803 r. w wysokości 7500 rb, spłacony przez spadkobierców w 1844 r., zapis hr. Aleksandra Chodkiewicza z 1804 r. w wysokości 6000 rb, z którego do 1876 r. spłacono 3965 rb, szereg zapisów ks. Karola Jabłonowskiego z 1830 r. na łączną sumę 15 548 rb, spłaconą w latach 1872 i 1882, zapis Stanisława Sentymina Potockiego z 1807 r. w wysokości 25 000 rb, spłacony w 1865 r., zapis Maksymiliana Jabłonowskiego z 1808 i 1811 r. w wysokości 9600 rb, spłacone w 1851 r., zapis Gustawa Olizara z 1817 r. w wysokości 9000 rb, spłacony w 1845 r., zapis Włodzimierza Potockiego z 1808 r. w wysokości 25 000 rb, spłacony w 1874 r.⁵⁹

Jak wynika z powyższych danych, wyegzekwowanie deklarowanych sum ciągnęło się przez długie lata. Jeśli jednak carskim urzędnikom udało się odszukać w dokumentach Liceum zapis danej darowizny, uniknięcie spłaty nie było możliwe. Udało się to jedynie hr. Teofilowi Plater, której zapis w wysokości 22 500 rb anulowano w 1849 r. Szczególnie przykra rola przypadła tym, którzy jak Feliks Czacki, brat Tadeusza, znaleźli się w konieczności przekazania majątku Komisji Sądowej Edukacyjnej Wołyńskiej Ministerstwu Finansów. Feliks Czacki zmuszony był zapisać w 1835 r. sumę 3745 rb, która spłacona została w 1850 r.⁶⁰ Mimo drobiaz-

⁵⁸ M. F. Vladimírski-Budanov, *op. cit.*, s. XXVII.

⁵⁹ *Ibidem*, s. II—XXIV.

⁶⁰ *Ibidem*, s. VIII, XVIII.

gowej pracy urzędników carskich szereg zapisów na Liceum Wołyńskie nie trafiło do kasy uniwersyteckiej⁶¹.

Kijowski Okręg Naukowy rozporządzał w 1865 r. uzyskaną z darowizn kwotą przeznaczoną na gimnazja w wysokości 370 901 rb. Były to w tym okresie prawie wyłącznie kapitały polskie⁶². Pochodzenie nie wszystkich tych kapitałów jest znane. Większość z nich była gromadzona pod bezpośrednim naciskiem generał-gubernatora kijowskiego w latach 1838—1852 Dymitra G. Bibikowa, którego działalność w dziedzinie pacyfikacji polskiej szlachty ziemiańskiej i eliminacji drobnej szlachty z szeregow stanów uprzywilejowanego doprowadziła do stanowiska Ministra Spraw Wewnętrznych. Od 1 stycznia 1841 r. szlachta guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej zobowiązała się płacić w ciągu 12 lat po 3 kop. od duszy rocznie. Sumy te przeznaczone były na utworzenie nowych zakładów naukowych w miejsce dawnych, które zostały zamknięte. Kapitał powstały w wyniku tej „dobrowolnej” zbiórki, a właściwie podatku, w 1865 r. osiągnął sumę 61 669 rb.

Drugi kapitał szlachty wspomnianych guberni, którego pochodzenie nie jest znane, wynosił 17 812 rb. W sumie więc zbiorowe fundusze szlachty guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej wynosiły w 1865 r. 79 481 rb kapitału przeznaczonego na gimnazja⁶³. 19 115 rb wynosił kapitał szlachty guberni kijowskiej przeznaczony na utrzymanie uczniów w I Gimnazjum kijowskim⁶⁴. Szlachta guberni kijowskiej zobowiązała się również utrzymywać 25 uczniów w kijowskich zakładach naukowych od 1852 r. W 1854 r. zatwierdzono wspomniane zobowiązanie, choć nie, jak proponowała szlachta, po 1,5 kop. od duszy, lecz od obszaru gruntu. Stypendystami mogli być uczniowie gimnazjów, studenci Uniwersytetu Św. Włodzimierza, bez ograniczenia liczby stypendiów, która uzależniona była jedynie od wielkości kapitałów i odsetek w danym roku⁶⁵. Kapitał uzyskany w ten sposób w 1865 r. osiągnął sumę 15 000 rb.

Wśród ofiarodawców indywidualnych prym wiodli Potoccy i Branicycy. Kapitał ofiarowany przez Władysława Branickiego, fundatora gimnazjum w Białej Cerkwi, wynosił 50 000 rb. W 1847 r., już po śmierci Branickiego, do Białej Cerkwi przeniesiono zlikwidowane gimnazjum

⁶¹ Dowodzi tego porównanie zestawienia Władimirskiego-Budanowa z niektórymi kwotami warowanymi na nieruchomościach omówionymi przez Dobrzańskiego. J. Dobrzański, *Z dziejów ofiarności...*, s. 127. Dla przykładu hr. August Iliński zapisał w 1803 r. 20 000 rb, z czego Uniwersytet przejął jedynie 3000 rb w 1848 r. M. F. Władimirski-Budanov, *op. cit.*, s. VIII.

⁶² Kapitały rosyjskie ofiarowane na gimnazja przez ziemian wynosiły 22 844 rb, tj. zaledwie 6% całej sumy darowizn, jakimi dysponowały gimnazja KijON. ŻMNP, 1865, *ibidem*.

⁶³ ŻMNP, 1865, *ibidem*; ŻMNP, 1841, sentiabr, s. 11—12.

⁶⁴ ŻMNP, 1865, *ibidem*.

⁶⁵ ŻMNP, 1853, janvar, s. 1; 1855, janvar, s. 4.

z Winnicy, wraz z częścią wychowanków⁶⁶. Bolesław Potocki, fundator gimnazjum w Niemirowie, ofiarował na utrzymanie tegoż gimnazjum 21 862 rb. Jako honorowy kurator gimnazjum, wspomagał także doraźnie jego budżet⁶⁷. Rodzina Potockich ofiarowała w różnym czasie na utrzymanie gimnazjum w Niemirowie i przy nim szkoły parafialnej kapitał w wysokości 104 172 rb. W 1888 r. zatwierdzone zostało stypendium im. hr. Bolesława Potockiego dla jednego ucznia gimnazjum niemirowskiego. Kapitał stypendium w wysokości 3000 rb powstał prawdopodobnie z pozostałości od ofiarowanych przez Potockiego sum, które to pozostałości w 1865 r. wynosiły 1010 rb⁶⁸. Michał Sobański ofiarował 2697 rb na stypendium dla ucznia gimnazjum w Niemirowie oraz 3626 rb na utrzymanie biednych uczniów, w sumie więc 6323 rb⁶⁹. Wiele dawniejszych funduszy zmieniło po 1832 r., w myśl decyzji władz carskich, swoje przeznaczenie. Fundusz Hiryłowicza przeznaczony na utrzymanie 4 biednych uczniów w konwiktzie przy klasztorze Dominikanów w Kijowie został w 1836 r., w związku z zamknięciem klasztoru, przeniesiony do I Gimnazjum w Kijowie wraz ze stypendystami. Kapitał funduszu w 1865 r. wynosił 3524 rb⁷⁰. Kapitał zapisany Liceum Wołyńskiemu przez dra Jana Lerneta w wysokości 37 500 rb, zabezpieczony na dobrach w powiecie dubieńskim, w 1865 r. wynosił 30 000 rb. W 1889 r. statut funduszu został ponownie zatwierdzony na cztery stypendia po 300 rb rocznie dla uczniów gimnazjum w Żytomierzu, z zastrzeżeniem przedłużenia stypendium, jeśli absolwenci szkoły wstąpią na Uniwersytet Św. Włodzimierza⁷¹. Ponadto KijON dysponował w 1865 r. kwotą 1100 rb na szpital przy gimnazjum w Kamieńcu Podolskim, ofiarowaną przez Władysława Szczeniowskiego, oraz kapitałem 14 000 rb funduszu ks. Cecylii Radziwiłłowej na utrzymanie biednych uczniów w gimnazjach⁷².

⁶⁶ ŻMNP, 1848, aprel, s. 54. Owe 50 000 rb przeznaczone było na utrzymanie budynków gimnazjum w Białej Cerkwi. Władze carskie egzekwowały je po śmierci Władysława Branickiego od jego spadkobierców. Por. J. Wojciechowska - Żywultowa, *Biała Cerkiew. Książka pamiątkowa białocerkiewian*, Warszawa 1939, s. 40 i n.

⁶⁷ ŻMNP, 1865, *ibidem*; 1848, aprel, s. 54 i n.; 1859, ijul, s. 81. Por. *Dobitniejsze rysy charakteru i wyższego stanowiska oświecenia w Rosyji. Mowa miana przy otwarciu gimnazjum w miasteczku Niemirowie gub. podolskiej 7 sierpnia 1838 roku, przez zastępcę inspektora, starszego nauczyciela [Wasyla] Orde*, Kijów 1839, ss. 19.

⁶⁸ ŻMNP, 1865, *ibidem*; 1889, janvar, s. 4.

⁶⁹ ŻMNP, 1865, *ibidem*. Por. J. Dobrzański, *op. cit.*, s. 139, 141.

⁷⁰ Imię Hiryłowicza nie znane. ŻMNP, 1865, *ibidem*; 1835, ijul, s. 6—7.

⁷¹ J. Dobrzański, *op. cit.*, s. 127; ŻMNP, 1865, *ibidem*; 1889, ijul, s. 63—64. Zatwierdzenie statutu stypendium wiązało się prawdopodobnie z objęciem dyrekcji gimnazjum przez Piotra Sidorowa ustosunkowanego w Petersburgu. L. Lisiecki, *Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatnim dziesięcioleciu wieku zeszłego*, odb. z: „Rocznika Wołyńskiego”, t. IV, Równe 1935, s. 12.

⁷² ŻMNP, 1865, *ibidem*.

Z licznych darowizn hr. Augusta Ilińskiego, jak już wspominaliśmy, Uniwersytet w Kijowie przejął jedynie 3000 rb, po zlikwidowaniu zaś Instytutu Głuchoniemych w Romanowie w 1836 r. władze carskie zobowiązały Ilińskiego do wypłacenia jednorazowo 60 000 zł lub 9000 rb srebrnych dla bursy I Gimnazjum w Kijowie. Była to dość skromna danina, zważywszy, że koszty utworzenia Instytutu wyniosły 131 500 rb⁷³.

Kapitały przeznaczone dla szkół powiatowych, będące w dyspozycji KijON w 1865 r., wynosiły 73 004 rb, z czego 52 372 rb stanowiły fundusze polskie (72%)⁷⁴. Najpokaźniejszym funduszem był kapitał ofiarowany przez szlachtę guberni kijowskiej na utrzymanie powiatowej szkoły szlacheckiej w Radomyślu, w wysokości 27 780 rb. Kapitał w wysokości 14 568 rb ofiarował ziemianin Sawicki na utrzymanie biednych uczniów ze szlachty w zakładach naukowych w Złotopolu i Kaniowie. Księżna Cecylia Radziwiłłowa ofiarowała 9449 rb na utrzymanie biednych uczniów w szlacheckiej szkole powiatowej w Radomyślu⁷⁵.

Doraźne braki w budżecie szkół uzupełniali, podobnie jak w przypadku ziem litewsko-białoruskich, honorowi kuratorzy i honorowi nadzorcy szkół. Tytułem przykładu można wymienić kilka nazwisk ziemian sprawujących te funkcje w latach pięćdziesiątych. Honorowy kurator gimnazjum w Żytomierzu Pruszyński ofiarował szkole w 1852 r. meble i inne przedmioty⁷⁶. Koszty przebudowy budynku szkoły szlacheckiej w Łucku w wysokości 1600 rb pokrył w 1854 r. jej honorowy nadzorca ziemianin Orzeszko, a dwa lata później ofiarował szkole 400 rb⁷⁷. Honorowy nadzorca czarnoostrowskiej szkoły szlacheckiej Świejkowski ofiarował szkole 980 rb w 1856 r. i 1087 rb w 1858 r.⁷⁸ Szereg datków dla I i II (od 1836 r.) Gimnazjum w Kijowie przekazywali ich kolejni kuratorzy: Janusz s. Augusta Ilinicki (1833—1835), Władysław s. Wincen-

⁷³ ŻMNP, 1836, avgust, s. 32; J. Dobrzański, *op. cit.*, s. 128. Ofiary Illińskiego nie są wymienione w preliminarzu Ministerstwa Oświecenia Publicznego na 1865 r.

⁷⁴ Wśród funduszy ofiarowanych na szkoły powiatowe kapitały darowane przez urzędników i szlachtę rosyjską wynosiły 20 632 rb (28%), głównie dla szkół guberni czernihowskiej. ŻMNP, 1865, *ibidem*.

⁷⁵ ŻMNP, 1865, *ibidem*.

⁷⁶ Prawdopodobnie Zygmunt Pruszyński. Por. T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. II, Warszawa 1979, s. 270; ŻMNP, 1853, apriel, s. 80.

⁷⁷ Prawdopodobnie Juliusz Orzeszko, marszałek szlachty powiatu włodzimierskiego guberni wołyńskiej, kurator szkół, zmarły w 1866 r. (Kalikst) Korab d'Orzeszko, *Guide pour les égarés (Life in Nutshell) ou le Livre de Prince Korab*, [b.m.] 1904 [b.n.d.], t. IV, s. 540. ŻMNP, 1855, apriel, s. 47—48; 1857, ijul, s. 79.

⁷⁸ Prawdopodobnie Leon Świejkowski, spokrewniony przez małżonkę z Prześdzieckimi, właścicielami Czarnego Ostrowia w powiecie płoskirowskim guberni podolskiej. T. Bobrowski, *op. cit.*, t. I, s. 313, 318. ŻMNP, 1857, ijul, s. 79; 1859, ijul, s. 81.

tego Montrezor (1836—1837), Ksawery Marszycki (1837—1845), Dymitr Złotnicki (1845—1851), Erazm Michałowski (1851—1857), Henryk s. Henryka Tyszkiewicz (1857—1864)⁷⁹.

Niestety nie dysponujemy danymi o funduszach przeznaczonych dla szkół początkowych, gdyż zostały one przejęte pod zarząd Ministerstwa Oświecenia Publicznego, o dawnych zaś funduszach ofiarowanych na szkoły parafialne brak jest dostatecznych informacji źródłowych. Mimo likwidacji szkół parafialnych na Ukrainie już po 1832 r. wiadomo, że ziemianie nadal próbowali uczyć przede wszystkim chłopów katolików, choć rezultaty tych prób były opłakane⁸⁰.

Przy Uniwersytecie Św. Włodzimierza polskie stypendia pojawiają się dopiero w końcu lat osiemdziesiątych XIX w.⁸¹ W 1889 r. zatwierdzone zostało stypendium Jana Lerneta oraz stypendium im. szlachcica Jana s. Władysława Rojeckiego, w wysokości 323 rb rocznie, którego kapitał wynosił 6800 rb. Konsultantem przy wyborze kandydata był Leonard Janowski⁸². W 1892 r. zatwierdzone zostało stypendium Aleksandra s. Ignacego Berezowskiego dla dwóch studentów, oparte na kapitale 12 000 rb⁸³. Rok później zatwierdzone zostało stypendium Franciszka s. Stanisława Dynowskiego, którego kapitał wynosił 4000 rb⁸⁴. W 1894 r. Helena c. Nikodema Oskierko przekazała kapitał 2450 rb na jedno stypendium im. Nikodema Bobaka⁸⁵. Kapitał 6000 rb ofiarowany został przez T. W. Florkowskiego, S. S. Syroczyńskiego i S. T. Zaleskiego w 1895 r. na stypendium im. Tadeusza Bobrowskiego⁸⁶. W 1898 r. zatwierdzone zostało stypendium im. Juliana s. Jana Zubkowicza, o kapitale 5000 rb⁸⁷. Stypendium im. Włodzimierza i Teresy Górkowskich, którego kapitał wynosił 7000 rb, zatwierdzone zostało w 1900 r.⁸⁸

⁷⁹ *Stoletje Kievskoj Piervoj Gimnazji (1809—1811—1911)*, t. I, Kiev 1911, s. 5; ŻMNP, 1859, ijuł, s. 81.

⁸⁰ D. Beauvois, *Polskie szkółki ludowe na Ukrainie 1840—1863*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 1987, z. 81, s. 67—75. Chłopów wyznania rzymskokatolickiego na Ukrainie prawobrzeżnej było we wspomnianym okresie, według D. Beauvois, 579 000 osób. Chłopów ukraińskich — ponad 4 miliony.

⁸¹ Do tego momentu funkcjonowały jedynie stypendia rosyjskie fundowane przez urzędników i kadre Uniwersytetu w Kijowie. Ufundowane na początku lat osiemdziesiątych stypendium Aleksandra Stankiewicza dla studentów Wydziału Medycznego nie posiadało wzmianki o wyznaniu czy narodowości. M. F. Vladimirski-Budanov, *op. cit.*, s. XXX.

⁸² ŻMNP, 1890, janvar—fevral, s. 13.

⁸³ ŻMNP, 1892, maj—ijun, s. 44.

⁸⁴ ŻMNP, 1893, avgust, s. 77—78.

⁸⁵ ŻMNP, 1895, janvar, s. 13—14.

⁸⁶ ŻMNP, 1895, ijun, s. 64—65. Por. S. Kieniewicz, *Przedmowa wydawcy*, [w:] T. Bobrowski, *op. cit.*, t. I, s. 14 i in.

⁸⁷ ŻMNP, 1898, maj, s. 37.

⁸⁸ ŻMNP, 1900, ijun, s. 80.

Wśród polskich stypendiów w gimnazjach kijowskich wymienić można zatwierdzone w 1898 r. stypendium im. Juliana s. Jana Zubkowicza dla I Gimnazjum w Kijowie oparte na kapitale 5000 rb⁸⁹ oraz stypendium tegoż Zubkowicza przy II Gimnazjum kijowskim, o identycznym kapitale⁹⁰. W 1899 r. zatwierdzone zostało stypendium im. Wiktorii Sochazewskiej, o kapitale 5000 rb, przy gimnazjum żeńskim w Kijowie⁹¹. W 1914 r. zatwierdzone zostało stypendium Konstantego s. Franciszka Krzyszkowskiego, o kapitale 5000 rb⁹².

Szereg polskich stypendiów ufundowano dla powstałego w 1833 r. klasycznego gimnazjum męskiego w Kamieniu Podolskim⁹³. Elżbieta Sadowska ofiarowała w 1883 r. sumę 8000 rb na dwa stypendia im. jej męża Aleksandra s. Grzegorza Sadowskiego⁹⁴. W 1888 r. zatwierdzone zostało stypendium Adama i Emilii Wandałowiczów, o kapitale 2377 rb⁹⁵. Największym funduszem w gimnazjum w Kamieńcu Podolskim był kapitał 16 907 rb, przeznaczony na cztery stypendia przez księdza Alojzego Szczepańskiego, proboszcza kamienieckiego kościoła katedralnego. Kapitał i statut stypendium zatwierdzone zostały w 1897 r., wykonawcami zaś woli ofiarodawcy byli Kazimierz Hrobkowski, Adolf Baczyński, Cyprian Tynowski i proboszcz kamienieckiego kościoła katedralnego ks. Michał Dzieńdzik; oni też dokonywali wyboru kandydatów⁹⁶. W 1899 r. zatwierdzone zostało stypendium Alberta s. Mateusza Horodnickiego, o kapitale 1000 rb⁹⁷. W 1904 r. ustanowiono stypendia księdza Bazylego s. Benedykta Sawickiego, w kapitale 3853 rb i Władysława Krzemińskiego, w wysokości 100 rb rocznie⁹⁸.

Wśród innych stypendiów wymienić można stypendium im. majora Józefa s. Brunona Korzeniowskiego przy szkole realnej w Białej Cerkwi dla dwóch uczniów: katolika (odsetki od 3000 rb) i prawosławnego (odsetki od 2000 rb), ufundowane w 1887 r.⁹⁹ Stypendium im. szlachcica A. K. Lachowskiego przy Żytomierskich Zakładach Naukowych (liczba stypendiów nieznana), o kapitale 50 000 rb, ufundowane prawdopodob-

⁸⁹ ŻMNP, 1898, aprel, s. 86.

⁹⁰ ŻMNP, 1898, oktiabr, s. 77.

⁹¹ ŻMNP, 1899, ijul, s. 22.

⁹² CpUKUO, 1914, ijul, s. 557—558.

⁹³ Od 1814 r. była to czteroklasowa szkoła powiatowa podległa Uniwersytetowi Wileńskiemu. W 1830 r. zamknięta z powodu epidemii cholery. Od 1833 r. rosyjskie gimnazjum. A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów 1915, s. 50, 125.

⁹⁴ ŻMNP, 1883, ijun, s. 24.

⁹⁵ ŻMNP, 1888, fevral, s. 61.

⁹⁶ ŻMNP, 1898, aprel, s. 84.

⁹⁷ ŻMNP, 1899, ijun, s. 109.

⁹⁸ ŻMNP, 1904, avgust, s. 102—103.

⁹⁹ ŻMNP, 1888, janvar, s. 15.

nie w 1897 r. bądź wcześniejsze¹⁰⁰. Stypendium im. wdowy sztabskapitana Elżbiety Iżyckiej przy I Gimnazjum męskim w Żytomierzu, o kapitale 3000 rb, ufundowane w 1898 r. Stypendystów wybierał biskup diecezji Łucko-Żytomierskiej¹⁰¹. W 1902 r. zatwierdzone zostało stypendium im. Urbana s. Rafała Bohusza przy progimnazjum w Łucku, o kapitale 5000 rb. Wybór stypendysty należał do córki ofiarodawcy Emilii Bohusz-Steckiej¹⁰². W 1903 r. zatwierdzono stypendium im. Marii c. Adama Pużackiej przy dwuklasowej szkole miejskiej w Winnicy, o kapitale 2000 rb¹⁰³.

W grupie funduszy stypendialnych ofiarowanych dla szkół Warszawskiego Okręgu Naukowego przez Polaków z Litwy, Białorusi i Ukrainy najwięcej stypendiów przeznaczonych było dla Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Sumę 4000 rb ofiarowała w 1880 r. Rozalia Trocka-Roszkowska na jedno stypendium dla studenta fakultetu medycznego, urodzonego w guberni grodzieńskiej¹⁰⁴. Dla studenta wydziału medycznego ufundował w 1885 r. stypendium ksiądz Władysław s. Juliana Rutkowski, z pierwszeństwem urodzonych w guberni wileńskiej. Kapitał wynosił 2000 rb¹⁰⁵. Testamentem z dnia 11 czerwca 1895 r. Edward s. Tomasz Czaban zapisał 5000 rb dla szkoły rzemieśniczej Michała Konarskiego w Warszawie i 30 000 rb na 10 stypendystów w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. Statut stypendium zatwierdzono w 1898 r.¹⁰⁶ W tym samym roku zatwierdzone zostało stypendium dra Miłosława Burzyńskiego, o kapitale 4000 rb na jedno stypendium dla studenta polskiego lub litewskiego pochodzenia w Uniwersytecie i 2000 rb na dwa stypendia dla uczniów II Gimnazjum w Warszawie¹⁰⁷. W 1899 r. zatwierdzony został fundusz stypendialny Apollona s. Romualda Narwojsza na dwa stypendia, jedno w Uniwersytecie (kapitał 10 000 rb), drugie w I Gimnazjum w Warszawie (kapitał 9000 rb), dla uczniów i studentów urodzonych w guberniach wileńskiej i kowieńskiej. Statut stypendium został zatwierdzony ponownie w 1908 r.¹⁰⁸ W 1907 r. dr med. Leon

¹⁰⁰ ŻMNP, 1899, janvar, s. 6.

¹⁰¹ ŻMNP, 1899, janvar, s. 22.

¹⁰² ŻMNP, 1903, avgust, s. 128.

¹⁰³ ŻMNP, 1903, ijul, s. 49.

¹⁰⁴ CpVarUO, 1880, ijun, s. 171—172.

¹⁰⁵ CpVarUO, 1885, dekab, s. 431—432.

¹⁰⁶ Stypendia przeznaczone były dla urodzonych w Królestwie i zachodnich guberniach Cesarstwa. CpVarUO, 1898, janvar, s. 15—16. Michał Konarski, zmarły w 1861 r., fundator szkoły rzemieśniczej, który cały swój majątek przekazał na cele oświaty w Królestwie, pochodził z guberni podolskiej. J. Miąsło, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815—1915*, Wrocław 1966, s. 169.

¹⁰⁷ CpVarUO, 1898, maj, s. 122.

¹⁰⁸ W 1908 r. stypendium rozdzielono na dwa odrębne statuty — jeden dla Uniwersytetu, drugi dla I Gimnazjum w Warszawie. CpVarUO, 1899, mart, s. 73—74; CpVarUO, 1908, maj, s. 237—239.

s. Hilarego Mancewicz ofiarował 10 000 rb na opłatę za naukę w wyższych i średnich zakładach naukowych Warszawskiego Okręgu Naukowego¹⁰⁹. Aleksander s. Antoniego Nowicki ufundował jedno stypendium na Wydziale Medycznym Uniwersytetu, wypłacane z odsetek od kapitału 6000 rb, z pierwszeństwem studentów pochodzących z guberni grodzieńskiej¹¹⁰.

Jednym z większych funduszków, jaki znalazł się w dyspozycji Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, był fundusz zapomogowy im. Michała Kierbedzia. Kapitał w wysokości 24 225 rb przeznaczony był na wydawanie zapomóg studentom oraz na opłatę za słuchanie wykładów, a także na jednorazowe zapomogi w przypadkach nie cierpiących zwłoki. Pierwszeństwo w otrzymywaniu zapomóg mieli studenci urodzeni w guberniach północno-zachodnich Cesarstwa. Fundusz zatwierdzony został w 1913 r.¹¹¹

Dwa stypendia zatwierdzone zostały również w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. Stypendium im. Wacława Lubowidzkiego ufundowane zostało przez ziemian powiatu skwirskiego z guberni kijowskiej: Tadeusza Bobrowskiego, Dorotę Lubowidzką, Cecylię i Tadeusza Zaleskich oraz Konstancję i Józefa de Montrezor. Stypendium w wysokości 250 rb rocznie zatwierdzone zostało w 1879 r.¹¹² Drugie stypendium ufundował Adam Lucjan Jagiełłowicz dla szkoły realnej w Równem oraz dla Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego. Stypendium zatwierdzone zostało w 1908 r.¹¹³

Stypendia fundowane były także przy Zarządzie Warszawskiego Okręgu Naukowego. Tego rodzaju stypendia przeznaczone dla średnich zakładów ufundowane zostały przez Adolfa Święcickiego w 1879 r.¹¹⁴,

¹⁰⁹ Stypendystami mogli być studenci urodzeni w Królestwie oraz w guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej, CpVarUO, 1907, nojabr-dekabr, s. 520—511.

¹¹⁰ CpVarUO, 1908, maj—ijun, s. 236—237; 1909, maj—ijun, s. 292—293.

¹¹¹ Fundusz prawdopodobnie nie został nigdy uruchomiony. CpVarUO, 1913, fevral—mart, s. 185—186. Michał Kierbedź, syn Stanisława, mieszkał w Petersburgu. W rok po jego darowiźnie dla Uniwersytetu Warszawskiego Eugenia Kierbedziowa, wdowa po Stanisławie, podarowała Towarzystwu Biblioteki Publicznej w Warszawie gmach przy ulicy Koszykowej. K. Król, *Z dziejów ofiarności na cele naukowe na obszarze Królestwa Kongresowego od r. 1800 do dni naszych*, „Nauka Polska”, 1927, t. VI, s. 239. O rodzinie Kierbedziów zob. L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984, s. 249.

¹¹² Wacław Lubowidzki był teściem Tadeusza Bobrowskiego, ojcem Cecylii Zaleskiej i Konstancji de Montrezor. Córki odziedziczyły, według Bobrowskiego 1 200 000 rb fortuny ojca. T. Bobrowski, *op. cit.*, t. II, s. 68. Przy takim majątku ufundowanie jednego stypendium w Puławach było gestem dość symbolicznym. ŻMNP, 1880, fevral, s. 44—45; CpVarUO, 1879, dekabr, s. 382—384.

¹¹³ CpVarUO, 1908, maj, s. 219—221.

¹¹⁴ Święcicki przeznaczył 5% od sumy uzyskanej ze sprzedaży wsi Krzywa koło Białegostoku w guberni grodzieńskiej na stypendium dla osób z jego rodziny. CpVarUO, 1879, dekabr, s. 384.

a także krewnych Marii c. Alojzego Dziekońskiej w 1895 r.¹¹⁵ W 1890 r. Wandalin s. Klemensa Przybora, szlachcic, zapisał 6000 rb na jedno stypendium przy V Gimnazjum męskim w Warszawie. Stypendium zatwierdzone zostało w 1897 r.¹¹⁶

Na zakończenie warto wspomnieć o stypendiach na uniwersytetach w Rosji. W 1876 r. dr Jerzy Kozłowski ofiarował kapitał 50 000 rb w rozporządzenie Wileńskiego Okręgu Naukowego na pięć stypendiów w uniwersytetach rosyjskich: Petersburskim, Warszawskim, Kijowskim i Dorpackim. Wykonawcą woli Kozłowskiego był m.in. Włodzimierz Spasowicz¹¹⁷. Był to jeden z największych zapisów dający się porównać jedynie z późniejszym zapisem Kleofasa Gerwiatowskiego z 1901 r.¹¹⁸ Na uniwersytetach w centralnej Rosji funkcjonowały także inne stypendia polskie. W 1899 r. zatwierdzone zostało stypendium Seweryna Sikorskiego, emerytowanego magistra farmacji [?], przeznaczone dla Polaków studiujących w Uniwersytecie w Petersburgu. Kapitał wynosił 3000 rb¹¹⁹. W 1902 r. ufundowane zostało na Uniwersytecie Moskiewskim stypendium im. Adama Mickiewicza. Kapitał stypendium w wysokości 6000 rb zebrany został przez Polaków zamieszkałych w Moskwie. Kandydata wybierał zarząd Towarzystwa Dobroczynnego Wspomagania Biednych Rzymsko-Katolickiego Wyznania w Moskwie oraz władze uniwersytetu¹²⁰.

W 1865 r. polskie fundusze będące w dyspozycji Ministerstwa Oświecenia Publicznego w Petersburgu z obszarów administrowanych przez Wileński i Kijowski Okręgi Naukowe wynosiły ponad 1 500 000 rb. S. Kościałkowski oceniał, że kapitały ofiarowane w Wileńskim Okręgu

¹¹⁵ Fundusz im. Dziekońskiej ofiarowany został przez Albina i Mariana Dziekońskich, ziemian z powiatu kobryńskiego i prużańskiego guberni grodzieńskiej. Kapitał wynosił 10 000 rb, z przeznaczeniem na dwa stypendia. CpVarUO, 1895, avgust, s. 196—197; ŻMNP, 1895, avgust, s. 96—97.

¹¹⁶ Stypendystami mogła być przede wszystkim młodzież z powiatu kobryńskiego guberni grodzieńskiej. CpVarUO, 1898, fevral, s. 45.

¹¹⁷ CpVUO, 1877, maj, s. 255—258; ŻMNP, 1876, ijun, s. 69; CpVarUO, 1876, avgust, s. 189—192. Por. S. Kościałkowski, *op. cit.*, s. 283.

¹¹⁸ Gerwiatowski zapisał zarządowi Wileńskiego Okręgu Naukowego 40 000 rb, z przeznaczeniem na stypendia przy szkołach okręgu. Paragraf 8 statutu funduszu brzmiał: przy braku kandydatów (z rodziny Gerwiatowskich — L.Z.) odsetki od kapitału zachować, aż do otwarcia Uniwersytetu w Wilnie lub jakiegokolwiek wyższej uczelni. CpVUO, 1902, ijul-avgust, s. 478—480. Niewykluczone, że Gerwiatowski spodziewał się rychłego ponownego otwarcia Uniwersytetu, gdyż — jak wiadomo — generał-gubernator P. Światopełk-Mirski uznawał wznowienie działalności Uniwersytetu za pożądane. V. Žukas, *Iš Vilniaus universiteto atkūrimo istorijos*, „Lietuvos TSR Aukšt. Mokyklų Mokslo Darbai. Pedag. Psichol.”, 1964, t. VI, s. 115—120.

¹¹⁹ ŻMNP, 1899, maj, s. 60.

¹²⁰ ŻMNP, 1903, janvar, s. 30.

Naukowym w przededniu I wojny światowej osiągnęły sumę minimum półtora miliona rb. Stosując identyczny przelicznik kapitały Kijowskiego Okręgu Naukowego mogły w tym samym czasie wzrosnąć trzy i pół raza, dałoby to sumę trzech i pół miliona rb. W sumie więc polskie fundusze z terenów Litwy, Białorusi i Ukrainy można by szacować na minimum pięć milionów rb w 1914 r.¹²¹ Wydaje się, że obliczenia te nie są zawyżone, o czym świadczy fakt, iż Ministerstwo Oświecenia Publicznego w Petersburgu dysponowało w 1910 r. sumą 47 milionów 760 tysięcy rb kapitałów pochodzących z ofiar, które to kapitały dawały w 1912 r. milion dziewięćset tysięcy rb dochodu z odsetek rocznie¹²².

Wśród przyczyn powodujących tak znaczną ofiarność polskiego ziemiaństwa z terenów Litwy, Białorusi i Ukrainy wyeksponowaliśmy przede wszystkim troskę o utrzymanie wysokiego statusu kulturalnego Polaków oraz uwarunkowania wypływające z pozostałości dawnych stosunków w obrębie warstwy szlacheckiej. Kończąc ten szkic wypada jednak ten pogląd uzupełnić i uściślić. Dotowanie szkół rosyjskich na tych terenach było często koniecznością. Było często swoistą formą okupu w obawie przed konfiskatą czy sekwestrem. Wynikało to z presji administracji carskiej, a czasem nawet obywało się bez nacisków administracyjnych. Wystarczała presja dziejących się wydarzeń i zatrważające wieści o kolejnych decyzjach caratu podejmowanych przeciwko polskiej szlachcie. Stosunek polskiego ziemiaństwa do szkół rosyjskich był w gruncie rzeczy identyczny w zachodnich guberniach Cesarstwa i w Królestwie Polskim. Szkoły uważano za narzędzie rusyfikacji, ale też nie sposób było się bez nich obejść. Tragizm sytuacji nie wylegitymowanej drobnej szlachty polskiej z Litwy, Białorusi i Ukrainy polegał na tym, że szkoła dawała szansę awansu społecznego w momencie, gdy zostało się pozbawionym szlachectwa.

Stypendia fundowano przy szkołach w miejscowościach i powiatach, z których pochodziły rodziny fundatorów. Wiele z tych szkół wspomaganych było przez szlachtę jeszcze za Jagiellonów, a niektóre z nich, jak powiatowe szkoły szlacheckie, były dla rodzin ubogiej szlachty jedyną szansą zdobycia wykształcenia, gdy brak było środków na opłacenie

¹²¹ Są to dane minimalne, przy założeniu, że odsetki nie kumulowały się, lecz były wykorzystywane na bieżąco. Możliwe są tylko obliczenia szacunkowe, ponieważ w latach 1862—1863 nastąpiło w Cesarstwie tzw. ustalenie jedności kasy państwowej i ustanowienie nowych zasad budżetowych dla wszystkich ministerstw. Środki finansowe rozpoczęto rozdzielać centralnie, bez wyszczególniania ich pochodzenia. Stąd też wynikają trudności z uzyskaniem danych o losach funduszy po 1863 r.

¹²² A. D. Grigorev, *Specjalnyje sredstva Ministerstva Narodnogo Prosvieščennija*, ŻMNP, 1912, apriel, s. 129—156.

nauki w Wilnie, Kijowie czy Petersburgu. Jak pisał Otto Hedemann o szkole widzkiej powiatu brasławskiego (Nowoaleksandrowskiego, guberni kowieńskiej): „Była to po upadku Rzplitej jedyna w powiecie i bardzo poważna placówka, gdzie skupiało się życie polskie, skąd promieniowała poważna nie »kazionna« wiedza. Dość wejrzeć w listę uczniów tej szkoły ostatniego roku jej istnienia, by spotkać tam cały tłum naszej brasławskiej młodzieży [...]. W masie swej były to dzieci rodziców przeważnie biednych, którzy i marzyć nie mogli o wysłaniu do szkół dalszych, które zresztą w całym państwie carów szybko jak wosk topniały”¹²³.

Kończąc niniejszy szkic wypada sprecyzować przyjęte w nim założenie, iż za stypendia polskie uznane zostały fundusze ofiarowane przez osoby o polskim bądź spolszczonym brzmieniu nazwiska i zadeklarowanym w statucie stypendium wyznaniu rzymskokatolickim. W ten sposób poza badaną grupą znalazła się pewna liczba funduszy i stypendiów ofiarowanych przez szlachtę o polskim bądź spolszczonym brzmieniu nazwiska, lecz wyznania prawosławnego. W przeważającej części przypadków stypendiów z tej grupy nie jest możliwe określenie ich proveniencji narodowej. Można sądzić, że były to stypendia rosyjskie, choć w wielu przypadkach ze statutów stypendiów wynika, iż przeznaczone były dla miejscowej ludności białoruskiej czy ukraińskiej, być może także miejscowej ludności polskiej.

Skomplikowane losy opcji narodowej, szczególnie szlachty wyznania prawosławnego, w wieku XIX są właściwie nie znane. Wiadomo jedynie, iż były dość znaczne różnice pomiędzy szlachtą z Białorusi i Ukrainy. Wiadomo także, choćby ze wspomnień Edwarda Woyniłłowicza, że wśród Polaków zamieszkujących Białoruś było niemało rodzin szlacheckich, w których obrębie byli zarówno katolicy, jak i prawosławni. Dotyczyło to zwłaszcza guberni witebskiej i mohylewskiej. Jedni jako katolicy płacili kontrybucję po powstaniu styczniowym, ściąganą z majątków osób polskiego pochodzenia, drudzy tego podatku nie płacili.

Odrębną kwestią jest sprawa stypendiów litewskich przeznaczanych przede wszystkim dla szkół parafialnych, głównie na Żmudzi. Jak gdyby echem kształtowania się nowoczesnego narodu litewskiego jest statut funduszu Adama Aleksandra Bortkiewicza, o kapitale w wysokości 25 500 rb, przeznaczzonego na stypendia w gimnazjum kowieńskim i szkole parafialnej w Wojnucie z 1900 r. Wśród osób mogących ubiegać się o stypendia wymienionych jest w statucie kilka nazwisk rodzin pochodzących z Litwy, obok rodzin Bortkiewiczów, Piotrowskich, Rogalskich

¹²³ O. Hedemann, *Historia powiatu brasławskiego*, Wilno 1930, s. 310. Szkoła widzka zamknięta została w roku szkol. 1832/1833. W późniejszym okresie wiele szkół powiatowych otwarto ponownie, ale już z rosyjskim językiem wykładowym.

wymienione są nazwiska Mackiewiczza, Wojtkiewiczza, Lendzewicza, ale także Tribučius, Lidzius, Uginčius i inne¹²⁴. Statut funduszu Bortkiewiczza jest świadectwem chwili, gdy rozchodziły się drogi Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć pogrobowcy idei Wielkiego Księstwa Litewskiego starali się utrzymać jedność, choćby we własnej rodzinie.

LESZEK ZASZTOWT

POLISH FUNDS AND SCHOOL SCHOLARSHIPS IN THE TERRITORIES
OF LITHUANIA, WHITE RUSSIA AND UKRAINE, 1832—1914

S u m m a r y

The Polish funds and school scholarships in the territories annexed by the Russian Empire reflected the complex situation of the Poles in Lithuania and White Russia (the earlier Great Duchy of Lithuania) and the western Ukraine on the right bank of the Dnieper river. The Poles constituted a minority here but a privileged one. Of Polish descent, or Polonized for centuries, was almost the entire aristocracy and gentry, including the yeoman gentry of the same standard of living as peasants. The Tsar's policy in the western guberniyas aimed at elimination of the most numerous category, i.e. the yeoman gentry and the landless gentry. According to D. Beauvois's estimations and N. K. Imertynski's earlier data from 1832—1866 the category of peasants and burghers included 488.797 gentry people who could not prove their gentry descent. It was for this declassed population that the gentry elite in these territories offered funds and school scholarships.

On the basis of the circulation of Russian official publications relating to educational issues, 459 funds and scholarships in the examined territory have been identified, which came from Polish sources in the territories of Lithuania, White Russia and the rightbank Ukraine. These funds and scholarships were destined for 478, 40 per cent of which were located in Lithuania and White Russia (White Russia and Vilnius Educational District), 6 per cent in the Kingdom of Poland (Warsaw Educational District) and 1 per cent for schools in Russia (Petersburgh, Moscow). From among the examined 459 funds and scholarships 247 (54 per cent) were offered to Polish schools before 1832, while 212 (46 per cent) for Russian schools after 1832. From the 459 funds, 382 (83 per cent) came from landlords, 31 scholarships (7 per cent) from clergymen, 18 scholarships (4 per cent) were offered by doctors, 14 scholarships (3 per cent) by acting and retired military men, 12 (2,6 per cent) by burghers, apothecaries among them, 2 (0,4 per cent) by others. However, 97 per cent of all scholarships were offered by the gentry, or people of gentry descent.

The capital created from the gifts in the territories administered by the Vilnius and Kiev Educational District at the disposal of the Ministry of Public Education in Petersburg amounted to over 1.500.000 rubles in 1865, which con-

¹²⁴ Kapitał Bortkiewiczza przeznaczony był na cztery stypendia uzupełniające „fundusz Wołodźki i Sudza” w gimnazjum męskim w Kownie (18 000 rb) oraz na sześć stypendiów w szkole parafialnej w Wojnucie (6000 rb), a także 1500 rb na utrzymanie nauczyciela we wspomnianej szkole. Nauczyciel miał także opiekować się stypendystami. CpVUO, 1900, nojabr, s. 799—807.

stituted more than a half of the total capital of the Ministry, the so-called special funds, that is, money coming from such sources as gifts rather than from the state budget. On the eve of the outbreak of World War I this fund can be estimated as amounting to at least 5,000,000 rubles. The Ministry's special capitals amounted to 47,000,000 rubles in 1910 and gave annual profit of about 1,900,000 rubles.

Among the motifs of such a generosity of the Lithuanian, White Russia and Ukrainian gentry one should emphasize an effort to maintain a high cultural status of the Poles, and also the tradition of the class of gentry (care to be taken by magnate-sovereign of his vassal). Scholarships were intended to give the chance of social advancement to the numerous groups of declassed gentry. On the other hand, they were also a form of ransom for non-confiscation or sequester of lands. The scholarships were regularly donated to schools in the towns and districts in which the families of donors lived. The majority of funds and scholarships were destined for intermediate and higher educational centres—besides universities (mainly of Kiev and Warsaw) to grammar schools, pre-grammar schools, district gentry schools, and others.

Translated by Michał Post

ЛЕШЕК ЗАШТОВТ

ПОЛЬСКИЕ ФОНДЫ И ШКОЛЬНЫЕ СТИПЕНДИИ НА ТЕРРИТОРИИ ЛИТВЫ, БЕЛОРУССИИ И УКРАИНЫ В 1832—1914 ГОДЫ

Содержание

Польские фонды и школьные стипендии на землях включенных в Русскую империю отражали сложную ситуацию поляков на территории Литвы и Белоруссии (прежнее Великое княжество Литовское), а также западной Украины, расположенной на правом берегу Днепра. Поляки составляли здесь меньшинство населения, но одновременно являлись привилегированным сословием. Польской, или же с незапамятных времен колонизированной, была почти вся аристократия и шляхта, в том числе и живущая на уровне крестьян мелкопоместная шляхта. Значителен был также процент шляхты без земли, увеличивающийся после каждого восстания. Царская политика в западных губерниях направлена была на элиминацию самой многочисленной категории мелкопоместной шляхты и шляхты не имеющей земли. По расчетам Д. Бовуа (D. Beauvois), а также более ранним данным Н. К. Иммертинского в 1832—1866 годы было переписано в категорию крестьян (одnodворцев) и мещан (граждан) 488 797 лиц из шляхетского сословия, которые не предъявили документов о своей принадлежности к шляхетскому сословию. Для этой массы деклассированного населения предназначены были фонды и школьные стипендии учреждаемые шляхетской элитой на этих территориях.

В результате розысков в русских должностных изданиях, имеющих отношение к просвещению, идентифицировано 459 фондов и школьных стипендий, функционирующих в данный период, носящих польский характер и относящихся к территории Литвы, Белоруссии и правобережной Украины. Эти фонды и школьные стипендии были предназначены для 478 школ, из которых 40% находилось на территории Литвы и Белоруссии (Белорусский, затем Виленский учебный округ), 53% составляли школы на Украине (Киевский учебный округ), 6% школы в Царстве Польском (Варшавский учебный округ) и 1% школы в России (Петербург, Москва). В исследуемой группе 459 фондов и стипендий — 247 (54%) учреждено было для польских школ до 1832 года, а 212 (46%) для русских школ после 1832 года. Из

числа 459 фондов 382 (83%) это фонды учрежденные помещиками, 31 стипендию учредили ксендзы, 18 стипендий оплачивали врачи (4%), 14 стипендий (3%) учредили военные и бывшие военные, 12 (2,6%) мещане, между прочим аптекари, другие — 2 (0,4%). В общем однако 97% стипендий учредила шляхта, или же лица происходящие из шляхетского сословия.

Капиталы образованные из польских дарственных записей на территориях администрированных Виленским и Киевским учебными округами, которыми распоряжалось Министерство народного просвещения в Петербурге, насчитывали в 1865 г. свыше 1 500 000 руб., что составляло свыше половины общего числа капиталов т.н. специальных средств Министерства народного просвещения — т.е. сумм происходящих из дарственных записей, а не из бюджета государства. Накануне первой мировой войны величину этих фондов можно было бы оценивать на минимум 5 миллионов рублей. (Капиталы специальных средств Министерства народного просвещения составляли в 1910 г. свыше 47 миллионов рублей и приносили годовую прибыль около миллиона девятисот тысяч рублей.)

Среди причин вызывающих такую большую готовность к пожертвованиям польской шляхты на территориях Литвы, Белоруссии и Украины выдвигаются на первый план: забота о сохранении высокого культурного статуса поляков и обусловленности вытекающие из остатков прежних отношений в рамках самого шляхетского сословия (опека, которой магнат-суверен должен окружить своего клиента-вассала). Стипендии должны были дать возможность общественного выдвижения прежде всего значительной группе деклассированной шляхты. С другой стороны, учреждение стипендий становилось зачастую своеобразной формой выкупа, из опасения перед конфискацией, или секвестром на землю. Стипендии учреждались, как правило, при школах в местностях и уездах, из которых происходили семьи жертвователей. Подавляющее большинство фондов и стипендий предназначалось для высших и средних учебных заведений — также университетов (главным образом Киевского и Варшавского), для гимназий и прогимназий, уездных школ для шляхетского сословия и реальных училищ.

Перевела К. Клёша